

EWA ODOJ

EPISTEMOLOGIA JAKO TEORIA KRYTYCZNEGO MYŚLENIA. ZARYS PROBLEMATYKI*

W czasach rewolucji cyfrowej problemem przestał być dostęp do informacji, ale ich weryfikacja i ocena. Wraz z upowszechnieniem się internetu praktycznie każdy może przekazać innym takie treści, jakie tylko chce. Obieg informacji jest dziś ogromny. Pojawienie się w ostatnich latach systemów opartych na sztucznej inteligencji spotęgowało to zjawisko, a jak się przewidyje prawdziwy rozwój tej technologii dopiero przed nami. Może to oznaczać, że – mówiąc metaforycznie – świat zaleją nie tylko wody treści przekazywanych sobie przez ludzi, lecz również oceany treści generowanych przez maszyny. Ta perspektywa pokazuje, jak wyjątkowo ważne są i będą w przyszłości kompetencje w zakresie krytycznego myślenia, które pozwolą właściwie korzystać z napływających informacji.

1. KRYTYCZNE MYŚLENIE – KOMPETENCJA PRZYSZŁOŚCI

W tej perspektywie nie dziwi, że organy europejskie i organizacje światowe, takie jak UNESCO, co najmniej od ok. 10 lat w oficjalnych dokumentach podkreślają konieczność formalnego i pozaformalnego kształtowania kompetencji krytycznego myślenia. W 2016 r. ministrowie edukacji członkowskich państw Rady Europy jednomyślnie zatwierdzili Reference Framework

Dr EWA ODOJ – Uniwersytet Ignatianum w Krakowie, Wydział Filozofii, Instytut Filozofii; adres do korespondencji: ul. Kopernika 26, 31-501 Kraków; e-mail: ewa.odoj@ignatianum.edu.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6129-4477>.

* Publikacja dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu Ministra Edukacji i Nauki pod nazwą „Nauka dla Społeczeństwa II” (nr projektu NdS-II/SN/0415/2024/01, kwota dofinansowania 749 424,55 zł, całkowita wartość projektu 749 424,55 zł).

Artykuły w czasopiśmie dostępne są na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne – Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

of Competences for Democratic Culture (dalej: RFCDC). Zawarte tam rekomendacje powinny być wykorzystywane w szkołach podstawowych i średnich, instytucjach szkolnictwa wyższego oraz kształcenia zawodowego w całej Europie, a także w krajowych programach nauczania i planach dydaktycznych. Dokument ten definiuje krytyczne myślenie¹ w następująco: „Umiejętności krytycznego myślenia to te, które są potrzebne przy ewaluacji i formułowaniu sądów na temat dowolnego rodzaju treści” (RADA EUROPY 2018, 47; tłum. własne). Krytyczne myślenie jest więc – zgodnie z tą definicją – zbiorem umiejętności bardziej elementarnych, które w RFCDC są dość szczegółowo omówione. Odnoszą się one zarówno do procesów myślenia i formułowania sądów, jak i do umiejętności metapoznawczych – refleksji nad tym, w jaki sposób dochodzimy do naszych przekonań. Umiejętności te pogrupować można w następujący sposób:

- 1) ocena materiału (np. tekstu, doświadczenia, wydarzenia) w świetle dostępnych świadectw (m.in. co do wiarygodności, dokładności, akceptowalności),
- 2) rozumienie szerszego kontekstu, w jakim pojawia się materiał (np. cel retoryczny, konwencja kulturowa, komunikacyjna),
- 3) analizowanie możliwych alternatyw, w tym argumentów za i przeciw nim (m.in. analiza ryzyk, zysków i strat),
- 4) wyciąganie rzetelnych wniosków (w tym formułowanie argumentów na rzecz przyjętej interpretacji),
- 5) rozpoznawanie własnych ukrytych założeń i uprzedzeń, które mogłyby wpływać na proces oceny.

W RFCDC krytyczne myślenie ujęte jest w ścisłym związku z myśleniem analitycznym, przez które rozumie się tu zespół umiejętności potrzebnych do analizy materiału w systematyczny i logiczny sposób. Umiejętności te są związane z:

- 1) rozkładem analizowanego materiału na części składowe oraz ich analizą i interpretacją,
- 2) identyfikacją zależności pomiędzy elementami składowymi,
- 3) oceną możliwych alternatyw i ich wpływu na całość,
- 4) wciąganiem wniosków na temat całości (por. RADA EUROPY 2018, 46–48).

¹ Warto zauważyć, że konkurencyjnym terminem o zbliżonym znaczeniu jest termin „kultura logiczna”. O kulturze logicznej, jako o fundamencie nauki i kultury intelektualnej w ogóle, pisał Kazimierz Twardowski, założyciel Szkoły Lwowsko-Warszawskiej. Pojmował on kulturę logiczną jako postulat jasnego, ścisłego i logicznie uporządkowanego myślenia. Co ważne, kultura logiczna miała dla niego również wymiar moralny. Zob. TWARDOWSKI 1965. Dobry przegląd historycznych, powstałych na gruncie anglosaskim, koncepcji krytycznego myślenia znajduje się w pracy WASILEWSKA-KAMIŃSKA 2016.

W RFCDC podkreśla się znaczenie krytycznego myślenia w edukacji obywatelskiej i demokratycznej, ze względu na troskę o harmonijny rozwój społeczny w obliczu współczesnych przemian społecznych i gospodarczych. W podobnym kontekście kształtowania właściwych postaw obywateli stawia się edukację w zakresie krytycznego myślenia w dokumencie UNESCO Recommendation on Education for Peace and Human Rights, International Understanding, Cooperation, Fundamental Freedoms, Global Citizenship and Sustainable Development (UNESCO 2023). Również w dokumencie Komisji Europejskiej *Key Competences for Lifelong Learning* wskazuje się na kluczową rolę rozwoju umiejętności krytycznego myślenia w kontekście współczesnych przemian społecznych (EUROPEAN UNION 2019).

Z kolei w rezolucji Parlamentu Europejskiego pt. Europejski obszar edukacji: wspólne całościowe podejście (PARLAMENT EUROPEJSKI 2021), która wyznacza ramy rozwoju edukacji w UE do 2030 r., mowa jest o szczególnej roli krytycznego myślenia wobec potrzeb, jakie niesie ze sobą era cyfrowa, zwłaszcza w kontekście wzmagającej się dezinformacji:

[...] wzywa państwa członkowskie do priorytetowego wspierania umiejętności korzystania z mediów i informacji, krytycznego myślenia i kultury tolerancji na wszystkich etapach procesu uczenia się jako krytycznych narzędzi wzmacniania pozycji odpowiedzialnych obywateli europejskich w zakresie umiejętności niezbędnych do przeciwdziałania rosnącej fali dezinformacji i do sprostania wyzwaniom XXI wieku (PARLAMENT EUROPEJSKI 2021, pkt. 20)

W podobnym duchu mowa jest o krytycznym myśleniu w dokumencie Komisji Europejskiej pt. Europejski plan działania na rzecz demokracji:

Każdy ma do odegrania rolę w walce z dezinformacją i informacjami wprowadzającymi w błąd. Umiejętność korzystania z mediów, w tym umiejętność krytycznego myślenia, jest skutecznym narzędziem pomagającym obywatelom w każdym wieku poruszać się w środowisku informacyjnym, identyfikować różne rodzaje mediów i ich funkcjonowanie, rozumieć podstawy działania sieci społecznościowych i podejmować świadome decyzje (Komisja Europejska 2020, pkt. 4.3.).

Na znaczenie krytycznego myślenia w edukacji medialnej zwraca również uwagę UNESCO w programie *Media and Information Literacy* (GRIZZLE i CARME TORRAS CALVO 2013).

Pojęcie krytycznego myślenia zyskało w ostatnich latach znaczną popularność również dzięki koncepcji kompetencji 4K, czyli kluczowych kompetencji XXI wieku, w skład których wchodzi: krytyczne myślenie, komunikacja, kooperacja i kreatywność. Koncepcja ta została spopularyzowana przez amerykańską organizację Partnership for 21st Century Skills (dalej: P21; zob. NATIONAL EDUCATION ASSOCIATION 2010). P21 została utworzona w roku 2002 jako inicjatywa non-profit przy wsparciu instytucji rządowych Stanów Zjednoczonych, edukacyjnych i korporacyjnych (np. Apple, Microsoft, Cisco, Dell). Celem P21 jest reforma edukacji, która przygotuje uczniów do wyzwań i realiów życia i pracy w XXI wieku. Swoimi działaniami chce wskazywać, jak tradycyjne treści nauczania powinny być uczone równolegle z rozwijaniem kompetencji miękkich oraz cyfrowych. Znaczenie kompetencji w zakresie krytycznego myślenia w kontekście wyzwań współczesności i dostosowania kształcenia do rozwoju ekonomicznego podkreśla również Organisation for Economic Co-operation and Development (dalej: OECD), czyli międzynarodowa organizacja zrzeszająca 38 państw członkowskich, głównie wysoko rozwiniętych, której celem jest promowanie polityk poprawiających dobrobyt ekonomiczny i społeczny obywateli na całym świecie. OECD w dokumencie *Future of Education and Skills 2030* wśród umiejętności niezbędnych w świecie przyszłości – szybko zmieniającym się, zglobalizowanym, opartym na technologiach – wymienia m.in. krytyczne myślenie (OECD 2018). Podobnie World Economic Forum – organizacja non-profit, skupiająca prezesów najbogatszych korporacji świata, przywódców politycznych oraz wybitnych intelektualistów – w cyklicznych raportach *Future of Jobs Report* wskazuje na krytyczne myślenie jako na jedną z kluczowych umiejętności z perspektywy aktualnego i przyszłego rozwoju ekonomicznego². Wszystkie wskazane tu organizacje podkreślają wagę kompetencji miękkich, w tym krytycznego myślenia, w obliczu intensywnych przemian gospodarczych, ekonomicznych i technologicznych.

² Zob. raporty z lat 2016, 2018, 2020. Co ciekawe w raportach z lat 2023 i 2025 organizacja zmieniło nazewnictwo umiejętności kognitywnych i przestało używać określenia „critical thinking”. Zamiast niego pojawił się podział na „analytical thinking”, „creative thinking” i „systems thinking”. Pokazuje to, że pojęcie krytycznego myślenia jest powiązane z innymi kompetencjami kognitywnymi wyższego rzędu, jest używane intuicyjnie i przydatne byłoby jego uściślenie. Zob. np. WORLD ECONOMIC FORUM 2020.

2. KRYTYCZNE MYŚLENIE – PRZEDMIOT BADAŃ NAUKI

Krytyczne myślenie jest umiejętnością praktyczną, jednak zrozumienie jej istoty i wypracowanie narzędzi jej rozwoju powinno bazować na wiedzy naukowej, pochodzącej z dorobku różnych dyscyplin naukowych. Naukowe opracowania tej problematyki – np. o charakterze wprowadzeń do krytycznego myślenia – odnoszą się przede wszystkim do dorobku logiki praktycznej (zob. KISIELEWICZ 2017; VAUGHN 2022; MOORE i PARKER 2021) oraz psychologii poznawczej (zob. HALPERN 2014; RUGGIERO 2012). Te dwie dyscypliny nie wyczerpują jednak problematyki, która stanowić powinna teoretyczną podstawę dla zagadnienia krytycznego myślenia. W świecie opartym na wiedzy naukowej z pewnością wymienić trzeba w tym kontekście również ogólną metodologię nauk i metodologie poszczególnych dziedzin nauki, bowiem współcześnie krytyczne myślenie musi polegać także na umiejętności oceny wartości wytworów nauki. Istotny wkład wnoszą też neuronauki, które badają przebieg naszych procesów poznawczych od ich najbardziej podstawowego, biologicznego poziomu. W zestawieniu tym brakuje jednak najbardziej fundamentalnego namysłu nad poznaniem, którego dostarcza epistemologia, czyli filozoficzna teoria poznania i wiedzy³. Celem tego artykułu jest ukazanie, w jaki sposób epistemologia może przyczynić się do zrozumienia istoty krytycznego myślenia w jego najbardziej fundamentalnym wymiarze. Tym samym artykuł ten jest propozycją pewnej zmiany w postrzeganiu epistemologii, która wymagałaby dalszego rozwijania i aplikowania.

W retoryce związanej z krytycznym myśleniem łatwo dostrzec pewną *implicitnie* zawartą normatywność. Kompetencje krytycznego myślenia powinny pomagać nam myśleć właściwie. W związku z tym namysł różnych dyscyplin naukowych nad krytycznym myśleniem można postrzegać jako koncentrujący się na dwóch centralnych problemach: (1) jak powinniśmy myśleć i poznawać, oraz (2) jak w rzeczywistości myślimy i poznajemy, tzn. w jaki sposób nasze procesy poznawcze odbiegają od tego, jak być powinno. Umiejętności, które łącznie są z krytycznym myśleniem, można pojąć jako kompetencje pozwalające przejść z tego, jak jest, czyli – mówiąc najbardziej ogólnie – sytuacji różnego rodzaju błędów i niewłaściwych tendencji w myśleniu i poznaniu, do tego, jak być powinno, tzn. jak powinniśmy kierować naszymi procesami

³ Wyjątkiem jest podręcznik akademicki do krytycznego myślenia BOWELL I IN. 2020, w którym autorzy ostatni rozdział poświęcają takim zagadnieniom typowo epistemologicznym, jak prawda, relatywizm, uzasadnienie, analiza pojęcia wiedzy.

poznawczymi. W epistemologii obecny jest zarówno wymiar normatywny naszego poznania, jak i problematyka jego ograniczeń.

Warto zauważyć, że proponowany tu program spojrzenia na epistemologię i rozwijania jej zakłada potraktowanie tego działu filozofii jako namysłu służącego praktycznym celom – dostarczeniu (wraz z innymi naukami) teoretycznych ram dla opracowania konkretnych narzędzi ukierunkowanych na rozwijanie praktycznych umiejętności (oraz dostarczeniu teoretycznego uzasadnienia dla praktyk już istniejących). W związku z tym sądzę, że choć tak rozumiana epistemologia ma charakter filozoficzny (rozważa najbardziej fundamentalne pytania o naturę poznania i wiedzy), to będzie korzystne, jeśli wyjdzie z charakterystycznego dla filozofii schematu nieskończonego analizowania racji za i przeciw różnym stanowiskom w sprawie pytań, na które – jak się może wydawać – nigdy nie uda się znaleźć odpowiedzi. W prezentowanym tu podejściu proponuję, aby z rozważań epistemologów wyciągnąć intuicje, spostrzeżenia i stanowiska, które mogą okazać się cenne dla rozwoju umiejętności krytycznego myślenia, nawet jeśli oznacza to pominięcie argumentów przeciwko nim lub racji na rzecz stanowisk konkurencyjnych. W odniesieniu do konkretnych zagadnień może to budzić sprzeciw profesjonalnych epistemologów, jednak uważam, że takie podejście pozwoli spojrzeć na epistemologię jako na coś, co nieustannie się rozwija i poszerza nasze rozumienie tego, czym jest wiedza i poznanie. Obrona proponowanego tu spojrzenia na epistemologię (a w pewnym sensie można by również powiedzieć – zastosowania epistemologii) nie oznacza negacji wartości obecnego we współczesnej filozofii sposobu jej uprawiania. Jest to raczej propozycja poszerzenia możliwych sposobów rozwijania filozoficznej teorii poznania i wiedzy, a nie nawoływanie do porzucenia albo krytykowanie tych praktyk, które cieszą się największą popularnością wśród zawodowych epistemologów⁴.

⁴ Zadać można pytanie, czy zarysowana tu perspektywa spojrzenia na epistemologię oraz propozycja rozwoju tak rozumianej filozoficznej teorii poznania i wiedzy ma charakter nowatorski? Nie sądzę, by tak było. Jest to raczej propozycja powrotu epistemologii do jej nowożytnych korzeni, choć zaaplikowana do realiów XXI wieku i podejmowana w perspektywie jej obszernego już dorobku.

3. KRYTYCZNE MYŚLENIE W ŚWIECIE WYBRANYCH ZAGADNIEŃ EPISTEMOLOGII

W związku z tym w dalszej części artykułu postaram się pokazać – ze względu na objętość tego artykułu jedynie w zarysie – w jaki sposób niektóre intuicje zawarte (*explicite* lub *implicite*) w dyskursie na temat krytycznego myślenia można wyjaśniać i rozwinąć korzystając z dorobku epistemologii⁵. Tym samym siłą rzeczy będę opowiadać się za pewnymi stanowiskami w sporach epistemologicznych bez wikłania się w te spory i analizowania argumentów na rzecz preferowanych przeze mnie stanowisk. Nie wynika to z ignorancji wobec złożoności problemów, do których będę nawiązywać, ale jest celowym zabiegiem zmiany sposobu filozofowania, o jakim pisałam wyżej. W innych kontekstach będę jedynie starała się pokazać wagę określonych pytań i sporów epistemologicznych dla zagadnienia krytycznego myślenia, bez obierania stanowiska w omawianych kwestiach.

3.1. ZAGADNIENIE WARTOŚCI WIEDZY

Dlaczego właściwie mielibyśmy myśleć krytycznie? Postulat myślenia krytycznego oznacza postulat myślenia rzetelnego, najlepszego z dostępnych, uważnego i ostrożnego, wystrzegającego się błędów. Inaczej mówiąc, ma się tu na myśli poznanie spełniające wysokie standardy epistemiczne. Wygórowane oczekiwania, jakie stawia się w tym kontekście naszym czynnościom poznawczym, odpowiadają wymaganiom stawianym wiedzy – najważniejszemu wytworowi naszych czynności poznawczych.

Epistemologowie określają stan posiadania wiedzy jako stan o wyjątkowym statusie epistemicznym albo o największej wartości epistemicznej, dużo wyższej niż np. przypuszczenie lub samo posiadanie przekonania (zob. CHISHOLM 1989; PRITCHARD I IN. 2010). „Wiedza” oznacza wytwór najlepszego dostępnego poznania. Z punktu widzenia epistemologii można więc powiedzieć, że kiedy mówi się o konieczności krytycznego myślenia, to ma się na myśli takie kierowanie swoimi czynnościami poznawczymi, które prowadzi do posiadania wiedzy. Sugeruje to, że analiza pojęcia wiedzy może być

⁵ Oczywiście zadania tego nie da się wykonać w sposób wyczerpujący w jednym artykule. W przedstawionym tu duchu można by opracować niemal cały dorobek epistemologii, co wymagałoby napisania niejednej monografii.

korzystna przede wszystkim w celu zrozumienia tego, czym jest i czemu służy krytyczne myślenie.

3.2. DEFINICJA WIEDZY

Dwudziestowieczni epistemologowie wyjątkowo intensywnie analizowali pojęcie wiedzy, starając się sformułować jego definicje za pomocą warunków łącznie wystarczających, a osobno koniecznych. Dwa warunki wydają się mało kontrowersyjne – wiedza to co najmniej prawdziwe przekonanie określonego podmiotu. Warunek posiadania przekonania jest czynnikiem odnoszącym się do pewnego stanu (lub dyspozycji) umysłu podmiotu, natomiast prawda tego przekonania jest czymś, co nie zależy od niego, ale od obiektywnego stanu rzeczywistości (oczywiście poza wyjątkowymi przypadkami). Wiedza różni się jednak od jedynie prawdziwego przekonania. W stan psychologicznego poczucia pewności i związanej z nim asercji określonego stanu rzeczy można wejść w całkowicie irracjonalny sposób, który – jak moglibyśmy powiedzieć – jedynie przypadkiem może okazać się prawdziwy. Wyjątkowy z epistemologicznego punktu widzenia stan posiadania wiedzy jest jednak czymś, co stawia wysoko poprzeczkę przed podmiotem: przekonanie musi być nabyte w sposób, który z dużym prawdopodobieństwem gwarantuje jego prawdziwość.

Wymagany trzeci warunek wiedzy jest, mówiąc metaforycznie, jak lina, która łączy umysł podmiotu z rzeczywistością. Im lina jest mocniejsza, a tym samym mniej narażona na zerwanie, tym większa wartość wiedzy, którą w ten sposób nabył pomiot. Z tej perspektywy można powiedzieć, że wszelkie wysiłki związane z krytycznym myśleniem są skoncentrowane wokół trzeciego warunku wiedzy. Trzymając się użytej metafory, polegają one na kontrolowaniu lin, które łączą nasze umysły z rzeczywistością. Czy w ogóle są właściwymi linami, a nie np. myśleniem życzeniowym, które łączy nasze umysły jedynie z naszymi własnymi oczekiwaniami? Czy są wystarczająco mocne, a nie np. opierają się na jednym bardzo słabym świadectwie? Najważniejsze pytania, jakie można sobie zadać, starając się myśleć krytycznie, to właśnie pytania o trzeci warunek wiedzy. Pytania te można ująć najogólniej: dlaczego tak sądzisz i ile ten powód jest wart?

Spory epistemologów wokół trzeciego warunku wiedzy były ogromne, jednak z punktu widzenia zagadnienia krytycznego myślenia warto bardzo ogólnikowo wspomnieć o dwóch najważniejszych tradycjach – tj. internalistycznej

i eksternalistycznej – w zakresie analizowania tego, czym różni się jedynie prawdziwe przekonanie od wiedzy. Przedstawiciele tradycji internalistycznej podkreślali konieczność świadomego ustosunkowania się podmiotu do treści przekonania, które miałyby osiągnąć statusu wiedzy (albo chociaż potencjalnej możliwości takiego ustosunkowania). Warunek ten najczęściej wyrażano wymogiem posiadania odpowiedniego uzasadnienia na rzecz danego przekonania, w postaci dysponowania wystarczającymi świadectwami na jego rzecz. Stanowisko takie nazywane jest przeważnie ewidencjalizmem. Świadectwa te nie tylko muszą w odpowiednio mocny sposób wspierać dane przekonanie, lecz również podmiot nie może być świadomy świadectw w znacznym stopniu podważających dane przekonania (lub świadectw, które podważają jego świadectwa na rzecz tego przekonania). Inaczej mówiąc, rachunek świadectw za i przeciw danemu przekonaniu, których podmiot jest świadom, powinien w dostatecznym stopniu przemawiać na rzecz danego przekonania, aby mogło ono zostać uznane za przypadek wiedzy (zob. CONEE i FELDMAN 2004).

Intuicje ewidencjalistów wydają się nad wyraz trafne w odniesieniu do krytycznego myślenia. W przypadku wielu naszych przekonań, zwłaszcza powstałych na drodze różnego rodzaju rozumowań, sprawdzanie lin – trzeciego warunku wiedzy – polega na uważnym kontrolowaniu świadectw, na podstawie których przyjęliśmy dane przekonanie. Czy są one prawdziwe? Czy siła naszego przekonania odpowiada sile świadectw, którymi dysponujemy na jego rzecz? Czy nie są dostępne świadectwa podważające dane przekonanie? Wzrost wiedzy podmiotu na temat specyfiki różnych rodzajów rozumowań, typowych błędów popełnianych w rozumowaniach oraz wpływu czynników psychologicznych na ich przeprowadzanie pozwala mu lepiej kontrolować, na jakiej podstawie żywi swoje przekonania. Tym samym pozwala mu myśleć krytycznie.

Przedstawiciele podejścia eksternalistycznego nie zgadzają się na stawianie wiedzy tak wysokich wymagań, jak czynią to internaliści. Zwracają uwagę, że przypisujemy posiadanie wiedzy również podmiotom, które nie są w stanie spełnić wymogów formułowanych przez internalistów. Przedstawiciele najbardziej typowego stanowiska o charakterze eksternalistycznym – reliabilizmu – twierdzą, że wiedza to prawdziwe przekonanie nabyte w rzetelny sposób lub dzięki działaniu rzetelnej metody, tzn. takiej, która użyta wielokrotnie częściej dostarcza przekonań prawdziwych niż fałszywych. To ujęcie wiedzy dobrze oddaje specyfikę takich jej rodzajów, jak wiedza percepcyjna i pamięć, a więc tych, które nabywane są dzięki właściwemu funkcjonowaniu naszych podstawowych mechanizmów poznawczych (zob. GOLDMAN 1986).

Na użytek refleksji nad krytycznym myśleniem nie trzeba wikłać się w spór między internalistami a eksternalistami. Oba stanowiska wydają się trafiać w istotne intuicje dotyczące różnych rodzajów wiedzy i dzięki temu pozwalają nam pogłębić nasze rozumienie tego, czym jest krytyczne myślenie. Reliabiliści (i przedstawiciele pokrewnych stanowisk o charakterze eksternalistycznym) akcentują rolę rzetelnego funkcjonowania naszych podstawowych mechanizmów poznawczych. Pojmowanie krytycznego myślenia jedynie w kategoriach analizy dostępnych świadectw nie wyczerpuje różnorodności naszego poznania. Zgodnie z tym, co sugerują eksternaliści, krytyczne myślenie w odniesieniu do podstawowych procesów poznawczych polega na świadomości ich specyfiki i zachowaniu szczególnej ostrożności w sytuacjach, w których ich działanie naraża podmiot na błąd. Przykładowo krytyczne podejście do tego, co podpowiada mi pamięć, każe mi uważać na własne wspomnienia dotyczące dawnych wydarzeń, a zwłaszcza sytuacji, w których byłam mocno pobudzona emocjonalnie. Wzrost wiedzy na temat tego, jak funkcjonują nasze mechanizmy poznawcze, pozwala nam przyjąć krytyczną postawę wobec tego, co prezentują one naszym umysłom jako prawdę na temat rzeczywistości.

3.3. PROBLEM SCEPTYCZMU

Drugi wskazany wyżej problem, wokół którego powinien koncentrować się teoretyczny namysł nad krytycznym myśleniem różnych dyscyplin nauki, czyli odbieganie naszych praktyk poznawczych od tego, jak powinny one przebiegać, podejmowany jest przez różne nauki. O typowych błędach w myśleniu mówi nam logika praktyczna oraz psychologia poznawcza, o dysfunkcjach naszych mechanizmów poznawczych dowiemy się z dorobku neuronauk. Jednak to epistemologia w kontekście zagadnienia sceptycyzmu podejmuje problem zawodności poznania w jego najgłębszym, fundamentalnym wymiarze.

Czy problem sceptycyzmu może wnieść coś wartościowego do naszego rozumienia krytycznego myślenia? Sceptyk mówi nam, że nigdy nie posiadamy wiedzy, ponieważ nie jesteśmy w stanie definitywnie wykluczyć takiej możliwości, że całość naszego wyobrażenia świata jest wywołana przez coś z gruntu innego niż sam ten świat (demon, szalonego naukowca). Łatwo odnieść wrażenie, że argumenty na rzecz sceptycyzmu, a zwłaszcza sceptyczne eksperymenty myślowe, nie mówią nam nic sensownego o naszym poznaniu, a już na pewno nie wnoszą nic do praktycznie ukierunkowanego namysłu nad krytycznym myśleniem. Sądzę, że nie jest to prawdą. Konfrontując się

z argumentami na rzecz sceptycyzmu, nie trzeba przyjmować jednej z dwóch skrajnych postaw – akceptować wniosku sceptyka, zgodnie z którym nigdy nie posiadamy jakiegokolwiek wiedzy, albo odrzucać same te argumenty jako niedorzeczne. Możemy wyciągnąć z nich bardzo cenny morał dotyczący naszego poznania – jakiegokolwiek wysiłków nie podejmowalibyśmy w naszym poznaniu, jakkolwiek rzetelne nie byłyby metody poznawcze, które stosujemy, mechanizmy poznawcze – perfekcyjne, a posiadane uzasadnienie – najmocniejsze z możliwych, zawsze istnieje choćby minimalne ryzyko, że nasze poznanie nie będzie prawdziwe. Sceptyk jest infallibilistą – stawia wiedzy wymóg niepowątpiewalności. Po konfrontacji z jego argumentami nie musimy przekreślić możliwości posiadania wiedzy, ale możemy opowiedzieć się po stronie fallibilizmu, czyli stanowiska, zgodnie z którym wiedza jest omylna.

Jaki związek ma powyższy wniosek z refleksją nad krytycznym myśleniem? Po pierwsze, sceptycyzm pokazuje nam, że – nawiązując do wspomnianej wyżej metafory – liny łączące nasz umysł z rzeczywistością zawsze mogą się zerwać, a w związku z tym zawsze istnieje potrzeba krytycznego myślenia, tzn. sprawdzanie ich jakości. Nawet najsilniejsze psychologiczne poczucie pewności co do prawdziwości naszego przekonania może być ułudą i warto przyjrzeć się z dystansu temu, jakie mamy powody, by być o czymś mocno przekonanym. Takie podejście do naszego poznania i jego wytworów, a tym samym do nas samych jako podmiotów poznających, doprowadzić może do rozwoju cnoty epistemicznej pokory intelektualnej. Pokora intelektualna, czyli świadomość ograniczoności własnych wysiłków poznawczych, jako pewna postawa podmiotu, jest najlepszym gruntem do rozwoju umiejętności z zakresu krytycznego myślenia⁶.

W kontekście uzasadnienia potrzeby krytycznego myślenia cenne wydają się refleksje Timothy'ego Williamsona (2000). Interpretuje on sceptycyzm nie jako zagrożenie dla wiedzy, lecz jako funkcjonalny element naszego systemu poznawczego, który odgrywa rolę podobną do układu immunologicznego organizmów żywych. Postawa sceptyka działa jego zdaniem jak „system immunologiczny” poznania, który chroni nas przed pochopnym akceptowaniem fałszywych przekonań. Zmusza nas do testowania granic i wartości naszej wiedzy, zwiększenia staranności epistemicznej oraz skłania do sprostania wyższym

⁶ Zob. BAEHR 2011. Baehr wymienia pokorę intelektualną obok innych cnót epistemicznych – uczciwości intelektualnej, odwagi epistemicznej, ciekawości, wytrwałości poznawczej, z których wszystkie mają istotne znaczenie dla krytycznego myślenia. Epistemologia cnót dostarcza wielu inspirujących analiz dla zagadnienia krytycznego myślenia w szerszej perspektywie antropologicznej. Zob. BATTALY 2019.

standardom racjonalności. Williamson (2007) przyznaje przy tym jednak, że podobnie jak układ odpornościowy może czasem zaatakować zdrowy organizm, tak sceptycyzm może prowadzić do paraliżu poznawczego, a tym samym staje się czymś z gruntu szkodliwym dla poznania. Z tej perspektywy krytyczne myślenie można pojąć jako zdrowy sceptycyzm, w przeciwieństwie do szkodliwego krytycyzmu, który dąży do negacji wszystkich wytworów poznania, zamiast do ich udoskonalenia.

3.4. PROBLEM STRUKTURY WIEDZY

Drugi – obok eksperymentów myślowych – najpoważniejszy argument na rzecz sceptycyzmu to problem regresu w uzasadnianiu. Zdaniem sceptyka nigdy nie posiadamy wiedzy, ponieważ każde nasze przekonanie potrzebuje odpowiedniego uzasadnienia, aby mogło zostać uznane za wiedzę. Jednak uzasadnienie polega na oparciu przekonania na odpowiednim świadectwie, czyli na kolejnym przekonaniu. To również musi zostać odpowiednio uzasadnione, aby mogło pełnić funkcję uzasadnienia. Zdaniem sceptyka jesteśmy skazani albo na popadnięcie w nieskończony regres, albo na arbitralne przyjęcie bez uzasadnienia któregoś z przekonań w tym ciągu, albo na wzajemne uzasadnianie jednych przekonań przez drugie (w strukturze błędnego koła). Sceptyk twierdzi, że żadna ze struktur, jakie może przyjąć zbiór przekonań danego podmiotu pozostających względem siebie w relacji uzasadnienia, nie jest odpowiednia do tego, byśmy mogli uznać jakiegokolwiek z tych przekonań za uzasadnione. Tym samym – jego zdaniem – nigdy nie posiadamy wiedzy.

Argument ten pokazuje nam ważny problem epistemologiczny: jaką strukturę uzasadniania (lub inaczej – oparcia) tworzą przekonania danego podmiotu? Fundacjoniści twierdzą, że sceptyk nie dostrzega tego, że niektóre nasze przekonania są uzasadnione same w sobie i nie potrzebują oprzeć się na innych przekonaniach, by zasługiwać na miano wiedzy. Jest tak, ponieważ zostały nabyte w wyjątkowy – z epistemologicznego punktu widzenia – sposób, tzn. przez bezpośredni kontakt z otaczającą rzeczywistością. Takie bezpośrednie formy poznania to przede wszystkim percepcja, która stanowi fundament (bazę) dla całej reszty naszej wiedzy. Koherentyści z kolei głoszą, że wszystkie nasze przekonania, nawet percepcyjne, zależą od innych, wcześniej nabytych przez nas przekonań. Ich zdaniem nigdy nie mamy do czynienia z czymś, co można by nazwać poznaniem „czystym”, niczym niezapośredniczonym poznaniem źródłowym. Każdy akt poznawczy jest uwikłany we wcześniejsze

doświadczenia podmiotu, nabyte już przekonania, jego struktury poznawcze, które podmiot niejako nakłada na rzeczywistość. Koherentyści jednak nie muszą zgadzać się z wnioskiem sceptyka. Mogą twierdzić, że spójność całej tej sieci przekonań gwarantuje ich prawdziwość w sposób, który wystarcza do tego, by uznać dane przekonanie za odpowiednio uzasadnione.

Spór o strukturę wiedzy i racje przemawiające za jednym i drugim stanowiskiem rzucają ważne światło na nasze poznanie, a tym samym mówią nam coś istotnego na temat krytycznego myślenia. Nasze przekonania są wzajemnie od siebie zależne, w związku z czym krytyczny namysł nad jednym z nich powinien oznaczać nie tylko sprawdzenie tego, czy jesteśmy w stanie wskazać na jego uzasadnienie, lecz także powinien skłaniać do głębszego namysłu nad wieloma różnymi zależnościami, w jakie przekonanie to jest w naszych umysłach uwikłane. To, co wydaje się nam oczywiste, wcale nie musi takie być. Może być po prostu mocno zakorzenionym w nas przekonaniem nabytym w procesie wychowania i socjalizacji, przyjętym bezkrytycznie drogą autorytetu, albo elementem kultury, w której żyjemy (zob. GOLDMAN 1999; THAGARD 2000). Krytyczne myślenie oznacza pogłębianie własnej samoświadomości w zakresie źródeł naszych przekonań, nawet tych psychologicznie najsilniejszych, i poszukiwanie wzajemnych zależności jednych przekonań od innych. Ponadto fundacjoniści pokazują nam, że pewne rodzaje poznania są pewniejsze, tzn. w mniejszym stopniu zależne od innych treści naszego umysłu. Krytyczne myślenie to też poszukiwanie podstaw dla naszej wiedzy w tym, co jest wynikiem poznania najbardziej źródłowego.

3.5. ZAGADNIENIE CELU POZNAWCZEGO

Czy oznacza to, że najlepsza realizacja pokory intelektualnej, postawy związanej ze świadomością ułomności własnego poznania, sprowadza się do postawy starożytnego sceptyka, takiego jak Sekstus Empiryk, który przekonuje, że należy zawiesić sąd zawsze i na każdy temat? Nie, ponieważ cel epistemiczny ma dwa aspekty: przyjmowanie prawdziwych przekonań i unikanie fałszywych. Akcentowanie tylko jednego z tych aspektów prowadzi do wypaczenia tego, czym jest poznanie. Jeśli nasz cel epistemiczny sprowadzałby się jedynie do posiadania prawdziwych przekonań, to największe szanse na maksymalną jego realizację miałby podmiot, który przyjmowałby możliwie najwięcej przekonań, bez należytego zważania na to, czy nie są one aby fałszywe. Co więcej, koncentrowanie się wyłącznie na unikaniu fałszywych przekonań,

zgodnie z tym, co sugeruje sceptyk, skutkowałoby powstrzymaniem się od przyjęcia jakiegokolwiek przekonania, a tym samym oznaczałoby rezygnację z poznania, a nie najlepszą jego realizację.

Właściwe dążenie do celu poznawczego wymaga więc nieustannego balansowania pomiędzy tymi dwoma aspektami, które – jak można by to określić – prowadzą nas w przeciwnych kierunkach. Na tej drodze podmiot ma do dyspozycji różne postawy epistemiczne, wśród których podstawowe trzy to akceptacja jakiegoś sądu p , odrzucenie (negacja) p i zawieszenie sądu na temat p . Te dość trywialne stwierdzenia z zakresu epistemologii mają swoje konkretne przełożenie na zagadnienie krytycznego myślenia. Można je ująć jako sprawdzanie, czy mamy podstawy do asercji lub negacji określonego sądu, czy raczej powinniśmy zawiesić sąd na dany temat. Inaczej mówiąc, określamy, który aspekt celu poznawczego powinniśmy w danej sytuacji realizować – czy unikać błędu i zawiesić sąd, czy raczej dążyć do poszerzenia swojego rozpoznania rzeczywistości i przyjąć przekonanie, że p lub że nie p (zob. JAMES 1897; RIGGS 2003).

3.6. PROBLEM PRAKTYCZNYCH UWARUNKOWAŃ ATRYBUCJI WIEDZY

W kontekście wspomnianego wyżej zagadnienia wartości wiedzy należy zaznaczyć, że wiedza to na tyle cenny stan epistemiczny, że darzymy ją znacznym zaufaniem. Jest to zaufanie, na podstawie którego jesteśmy skłonni działać w sprawach, które są dla nas ważne. Intuicja ta jest bardzo mocno obecna w dyskursie na temat krytycznego myślenia. Wymóg krytycznego myślenia stawiany jest przede wszystkim w kontekście podejmowania decyzji praktycznych i to zwłaszcza takich, które mają znaczne konsekwencje ekonomiczne i życiowe. Poradniki krytycznego myślenia często odnoszą się do przykładów decyzji biznesowych o wysokich stawkach finansowych⁷. Wymogi wobec wiedzy, od której dużo zależy, są wyższe niż wymogi stawiane wiedzy, od której zależy niewiele.

Rodzi się w tym miejscu epistemologiczne pytanie o zależność warunków atrybucji wiedzy od praktycznych okoliczności, w których znajduje się podmiot. O ile, przykładowo, działanie zgodnie z heurystykami myślenia, czyli

⁷ Zob. np. SIBONY 2021. Nie jest to wprawdzie typowy podręcznik krytycznego myślenia, ale bardzo dobrze wpisuje się w tę problematykę, ponieważ jest poradnikiem unikania błędów poznawczych podczas podejmowania strategicznych decyzji biznesowych, napisanym przez autora ważnego dla tego obszaru wiedzy.

uproszczonymi, tendencyjnymi rozumowaniami, uznaje się za dostatecznie dobry sposób formowania przekonań w życiowo błahych kwestiach, o tyle w sytuacji podejmowania wyjątkowo ważnych decyzji literatura na temat krytycznego myślenia w zarządzaniu ostrzega przed typowymi błędami poznawczymi (ang. *cognitive biases*), do których heurystyki te prowadzą⁸. W praktyce oznaczać to może zawieszenie sądu na dany temat i zastanowienie się nad nim jeszcze raz, jeśli podmiot zdaje sobie sprawę z wyjątkowej wagi danego przekonania dla swoich praktycznych celów. Współczesnemu dyskursowi na temat krytycznego myślenia bardzo bliskie jest – jak sądzę – stanowisko impuryzmu, w którym uzależnia się warunki, jakie podmiot musi spełnić, aby osiągnąć wiedzę, od wysokości stawki praktycznej, z jaką związane jest dane przekonanie (zob. FANTL i MCGRATH 2009; STANLEY 2005).

3.7. PROBLEM ODPOWIEDZIALNOŚCI EPISTEMICZNEJ I WOLUNTARYZMU PRZEKONANIOWEGO

Pierwsze wskazane już pytanie teoretycznego namysłu nad krytycznym myśleniem – jak powinniśmy myśleć – podkreśla normatywny wymiar naszego poznania. Podstawowe pytanie epistemologiczne, jakie możemy w tym kontekście zadać, to pytanie o to, dlaczego *powinniśmy* myśleć krytycznie? A dalej: czy powinność ta ma charakter absolutny czy warunkowy? Wyjaśnienie postulatu myślenia krytycznego zależy od tego, jak pojmimy normatywność epistemiczną. Jednym z możliwych stanowisk w tej kwestii jest deontologizm epistemiczny. Zgodnie z tym poglądem nasze poznanie podlega określonym obowiązkom o swoistym epistemicznym charakterze (zob. ADLER 2002). Myślenie krytyczne można pojmować właśnie jako obowiązek tego rodzaju.

Z normatywnością, zwłaszcza rozumianą deontologicznie, łączy się problem wolności w zakresie przedmiotu obowiązku. Mamy intuicję, zgodnie z którą odpowiedzialność za jakiegokolwiek działanie zakłada, że podmiot ma możliwość wykonania danego działania lub zaniechania go. Ta intuicja

⁸ Zob. np. KAHNEMAN 2012. Koncepcja dwóch systemów Daniela Kahnemana i Amosa Tversky'ego jest klasyczną koncepcją z zakresu psychologii poznawczej, która wywarła ogromny wpływ na współczesną ekonomię behawioralną. Jest ona również koncepcją z zakresu psychologii, do której wyjątkowo często nawiązuje się w literaturze dotyczącej krytycznego myślenia. Wprowadzone przez Kahnemana i Tversky'ego pojęcia „heurystyka myślenia” i „błąd poznawczy” (ang. *cognitive bias*) są dziś elementarną wiedzą z zakresu psychologicznych aspektów krytycznego myślenia.

wyraża się w kantowskiej formule „powinność zakłada możliwość”. W literaturze epistemologicznej wskazuje się na niemoc przyjmowania przekonań aktem woli, która ma charakter zarówno psychologiczny, jak i konceptualny⁹. Przekonania, jako akt asercji pewnego stanu rzeczy, zależą od tego, jak jawi się podmiotowi rzeczywistość, a nie od tego, jaką chciałby on ją widzieć. Na tej podstawie William Alston wyciągnął wniosek, iż nie jesteśmy odpowiedzialni za nasze przekonania, ponieważ ich przyjęcie nie zależy od nas (ALSTON 1988).

Dotykamy tu fundamentalnej kwestii dla etyki przekonań – problemu woltaryzmu przekonaniowego, czyli pytania o to, czy posiadamy wpływ na swoje przekonania (zob. BOESPFLUG i JACKSON 2024). W dyskursie na temat krytycznego myślenia intuicja dotycząca możliwości takiego wpływu jest bardzo mocno obecna, a wręcz jest ona elementarnym założeniem samej idei kształtowania tych umiejętności. Pytanie epistemologiczne o warunki i granice możliwości wpływu na własne przekonania wydaje się więc niezbędne dla zagadnienia krytycznego myślenia. Można próbować utożsamiać myśl zawartą w tym dyskursie z popularnym stanowiskiem tzw. pośredniego woltaryzmu przekonaniowego. Zgodnie z tym poglądem nasza zdolność wpływu na własne przekonania polega na możliwości podjęcia przez nas dodatkowych czynności, od których będzie zależało to, jakie przekonanie przyjmujemy, choć sam akt asercji pozostaje poza naszą kontrolą. Te pośrednie czynności, mające wpływ na przyjmowane przekonanie, to m.in. poszukiwanie dodatkowych źródeł informacji, czy wysłuchanie racji osób, stojących na stanowisku przeciwnym. Taka pośrednia możliwość oddziaływania na własne przekonania jest według przedstawicieli tego stanowiska warunkiem naszej odpowiedzialności epistemicznej (AUDI 2015).

3.8. STRATEGIA EPISTEMICZNA

Postulat sprawdzania swoich przekonań, aby upewnić się co do ich prawdziwości, z jednej strony wydaje się należeć do zasad krytycznego myślenia,

⁹ Słynne sformułowanie argumentu konceptualnego przeciwko woltarywnemu charakterowi przekonań pochodzi od Bernarda Williamsa: „Jeśli mógłbym przyjąć przekonanie aktem woli, to mógłbym przyjąć je niezależnie od tego, czy jest ono prawdziwe czy też nie; co więcej wiedziałbym, że mogę to uczynić. Jeśli w pełni świadomie mógłbym chcieć przyjąć «przekonanie», nie zważając na jego prawdziwość, to nie jest zrozumiałe, w jaki sposób mógłbym wcześniej poważnie myśleć o nim jako o przekonaniu, to znaczy jako o czymś mającym reprezentować rzeczywistość.” WILLIAMS 1970, 108; tłum. własne.

z drugiej jednak, jeśli potraktuje się go w sposób absolutny, bez uwzględnienia całego kontekstu epistemicznego, w jakim znajduje się podmiot, prowadzi do nieakceptowalnych konsekwencji. Jest to zagadnienie niezwykle ważne dla praktyki krytycznego myślenia. Czy myślenie krytyczne oznacza sprawdzanie wszystkich możliwych źródeł informacji i zawieszanie sądu na określony temat dopóki skrupulatnie nie zrealizuje się tego zadania?

Gdyby obowiązek epistemiczny zasadzał się – jak głoszą przedstawiciele pośredniego woluntaryzmu przekonaniowego – na poszukiwaniu nowych świadectw i weryfikowaniu już posiadanych, to jego najlepsza realizacja polegałaby na zawieszeniu sądu na niemal każdy temat. W przypadku zdecydowanej większości przekonań istnieje bowiem (przynajmniej potencjalnie) możliwość nieustannej weryfikacji ich w świetle kolejnych świadectw. Tym samym podmiot realizowałby tylko jeden ze wspomnianych wyżej aspektów celu epistemicznego – unikanie błędów – a nie realizował drugiego, tzn. przyjmowania prawdziwych przekonań.

Normatywny postulat krytycznego myślenia nie może więc sprowadzać się wyłącznie do polecenia „zawieś sąd, póki go dokładnie nie sprawdzisz”, ponieważ w ten sposób byłby on wypaczeniem poznania, a nie dbałością o to, by realizowało się jak najlepiej. Krytyczne myślenie nie jest zaniechaniem poznania. Dopiero kiedy podmiot dysponuje jakimś powodem, by wątpić w swoje przekonanie, możemy sensownie mówić o tym, że powinien on sprawdzić je w odniesieniu do dodatkowych świadectw. Powodem tym może być przykładowo świadomość wysokiego ryzyka błędu w sytuacji, w której jest on znacznie pobudzony emocjonalnie, a równocześnie przekonanie, które miałby przyjąć, ma istotne konsekwencje praktyczne.

Pokazuje to, że ważnym elementem krytycznego myślenia jest umiejętność rozpoznawania dwóch rodzajów sytuacji: 1) takich, w których podmiot może zaufać swoim zdolnościom poznawczym (i epistemicznemu środowisku, w którym się znajduje), w związku z czym może przyjąć przekonanie, które zdolności te mu dostarczają, oraz 2) takich, w których jest potencjalnie narażony na błąd (lub ewentualny błąd ma szczególnie ważne konsekwencje praktyczne), by nastawić swoje wysiłki poznawcze na czujność i kierować się w poznaniu unikaniem pomyłek.

Balansowanie między dwoma aspektami celu epistemicznego i rozsądne obieranie odpowiedniej „strategii epistemicznej”, zależnie od warunków podmiotowych i środowiskowych, jest istotnym elementem krytycznego myślenia. Przez „strategię epistemiczną” rozumiem ocenę podmiotu, którym aspektem

celu poznawczego powinien się w danej sytuacji kierować – czy przyjąć przekonanie, czy raczej wystrzegać się błędu i zawiesić sąd na dany temat.

3.9. METAPOZNANIE

Krytyczne myślenie musi więc zakładać jakiś stopień zaufania wobec własnych procesów poznawczych, przy równoczesnej świadomości ich ograniczeń i podatności na błędy. Upatrywanie możliwości wpływu na nasze przekonania poprzez działania o charakterze pośrednim – jak chcą przedstawiciele woluntaryzmu przekonaniowego pośredniego – wydaje się w pewnych okolicznościach słuszne, jednak sądzę, że do wyjaśnienia postulatu kształtowania kompetencji krytycznego myślenia lepiej nadaje się inne wyjaśnienie źródeł możliwości wpływu na to, co sądzimy. Myślę, że w kontekście krytycznego myślenia zakłada się posiadanie przez nas zdolności, którą psychologia określa jako metapoznanie (ang. *metocognition*), czyli zdolności do samoświadomości i samokontroli własnych procesów poznawczych¹⁰. Kategoria metapoznania dostarcza również obiecującej perspektywy rozwiązania problemu woluntaryzmu przekonaniowego i problemu odpowiedzialności epistemicznej (zob. PROUST 2014).

Właśnie dlatego warto ćwiczyć umiejętności krytycznego myślenia na lekcjach szkolnych, czytać o błędach logicznych i poznawczych, podejmować kursy z zakresu krytycznego myślenia, aby rozwijać w sobie (i w innych) metapoznanie. Samoświadomość i samokontrola poznawcza to co innego niż postulat sprawdzania swoich przekonań w świetle kolejnych źródeł. Metapoznanie pozwala podmiotowi oceniać w konkretnej sytuacji, w której się znajduje, jakość uzasadnienia, jakie posiada, i narażenie na ewentualne błędy. Może na tej podstawie dojść do wniosku, że powinien sprawdzić swoje potencjalne przekonanie w świetle dodatkowych źródeł, choć nie musi tak być, jeśli sytuacja, w której się znajduje, nie budzi jego zastrzeżeń. Pogłębianie wiedzy z zakresu różnych aspektów krytycznego myślenia – przykładowo zdobywanie wiedzy na temat biologicznych uwarunkowań procesów poznawczych, heurystyk myślenia i błędów poznawczych oraz typowych błędów logicznych – prowadzić ma właśnie do zwiększenia kompetencji w zakresie metapoznania. W duchu proponowanego przeze mnie stanowiska będzie to skutkować

¹⁰ Zob. np. FLAVELL 1979 (jest to klasyczny, pierwszy tekst na temat metapoznania jako obszaru badań psychologii poznawczej); BERAN I IN. 2012; DUNLOSKY I METCALFE 2008.

zwiększeniem możliwości wpływu na własne przekonania, a w związku z tym również zwiększeniem odpowiedzialności podmiotu w tym zakresie.

*

W artykule starałam się pokazać, jak wnioski płynące z analizy podstawowych zagadnień współczesnej epistemologii pozwalają zrozumieć, czym jest krytyczne myślenie – kluczowa kompetencja XXI w. Wnioski te podsumowuję w poniższej tabeli.

Tabela 1. Epistemologia a postulat krytycznego myślenia

Problem lub stanowisko epistemologiczne	Wyjaśnienie postulat krytycznego myślenia
Wartość wiedzy	Krytyczne myślenie polega na dążeniu do takiego poznania, które ma najwyższą wartość epistemiczną, czyli do wiedzy.
Definicja wiedzy	Wysiłki związane z krytycznym myśleniem koncentrują się na tzw. trzecim warunku wiedzy (czyli tym, co odróżnia jedynie prawdziwe przekonanie od wiedzy).
Ewidencyjizm	Krytyczne myślenie polega na badaniu siły świadectw, jakie ma się na rzecz danego przekonania.
Reliabilizm	Krytyczne myślenie powinno opierać się na świadomości specyfiki naszych mechanizmów poznawczych oraz na zwracaniu uwagi na ich właściwe funkcjonowanie w sytuacjach, w których narażeni jesteśmy na pomyłki.
Sceptycyzm	Warunkiem krytycznego myślenia jest cnota epistemiczna pokory intelektualnej.
Koherentyzm	Krytyczne myślenie powinno polegać na poszukiwaniu i badaniu związków między elementami całej sieci naszych przekonań.
Fundacjonalizm	Krytyczne myślenie powinno polegać na ustalaniu, które z naszych przekonań mają najbardziej źródłowy charakter i dzięki temu są najbardziej pewne.
Dwa aspekty celu epistemicznego	Krytyczne myślenie nie polega na nieustannym zawieszaniu sądu na każdy temat.
Impuryzm	Krytyczne myślenie jest szczególnie ważne w sytuacjach, w których nasze przekonania mają istotne konsekwencje praktyczne.
Deontologizm epistemiczny	Postulat krytycznego myślenia jest rodzajem obowiązku, o specyficznym epistemicznym charakterze.

Problem lub stanowisko epistemologiczne	Wyjaśnienie postulatu krytycznego myślenia
Problem woluntaryzmu przekonaniowego	Krytyczne myślenie jest możliwe, ponieważ mamy wpływ na to, co sądzimy.
Woluntaryzm przekonaniowy pośredni	W niektórych sytuacjach krytyczne myślenie polega na podejmowaniu dodatkowych czynności celem weryfikacji własnych poglądów, np. poszukiwaniu nowych źródeł informacji i sprawdzaniu już dostępnych.
Strategia epistemiczna	Krytyczne myślenie jest związane z właściwym doбором aspektu celu epistemicznego do okoliczności, w których znajduje się podmiot.
Metapoznanie	Zdolność do samoświadomości i samokontroli własnych procesów poznawczych jest warunkiem krytycznego myślenia.

BIBLIOGRAFIA

- ADLER, Jonathan E. 2002. *Belief's Own Ethics*. Cambridge, MA: MIT Press.
- ALSTON, William P. 1988. „The Deontological Conception of Epistemic Justification”. *Philosophical Perspectives* 2: 257–299. <https://doi.org/10.2307/2214077>.
- AUDI, Robert. 2015. *Rational Belief. Structure, Grounds, and Intellectual Virtue*. New York: Oxford University Press.
- BAEHR, Jason S. 2011. *The Inquiring Mind. On Intellectual Virtues and Virtue Epistemology*. Oxford: Oxford University Press.
- BATTALY, Heather. 2019. *The Routledge Handbook of Virtue Epistemology*. London: Routledge.
- BERAN Michael J., Johannes BRANDL, Josef PERNER i Joëlle PROUST. 2012. *Foundations of Metacognition*. Oxford: Oxford University Press.
- BOESPFLUG, Mark, i Elizabeth JACKSON. 2024. „Doxastic Voluntarism”. W: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, red. Edward N. Zalta i Uri Nodelman. Plato.stanford.edu. Dostęp 22.10.2025. <https://plato.stanford.edu/archives/win2024/entries/doxastic-voluntarism>.
- BOWELL, Tracy, Robert COWAN i Gary KEMP. 2020. *Critical Thinking: A Concise Guide*. Wyd. 5. New York: Routledge.
- CHISHOLM, Roderick M. 1989. *Theory of Knowledge*. Wyd. 3. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- CONEE, Earl, i Richard FELDMAN. 2004. *Evidentialism: Essays in Epistemology*. New York: Oxford University Press.
- COUNCIL OF EUROPE. 2018. *Reference Framework of Competences for Democratic Culture*. T. 1: *Context, Concepts and Model*. Strasbourg: Council of Europe Publishing. <https://rm.coe.int/prems-008318-gbr-2508-reference-framework-of-competences-vol-1-8573-co/16807bc66c>.
- DUNLOSKY, John, i Janet METCALFE. 2008. *Metacognition*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- EUROPEAN UNION. 2019. *Key Competences for Lifelong Learning*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. <https://data.europa.eu/doi/10.2766/569540>

- FANTL, Jeremy, i Matthew MCGRATH. 2009. *Knowledge in an Uncertain World*. Oxford: Oxford University Press.
- FLAVELL, John H. 1979. „Metacognition and Cognitive Monitoring: A New Area of Cognitive–Developmental Inquiry”. *American Psychologist* 34 (10): 906–911.
- GOLDMAN, Alvin I. 1986. *Epistemology and Cognition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- GOLDMAN, Alvin I. 1999. *Knowledge in a Social World*. Oxford: Oxford University Press.
- GRIZZLE, Alton, i Maria CARME TORRAS CALVO, red. 2013. *Media and Information Literacy: Policy and Strategy Guidelines*. Paris: UNESCO.
- HALPERN, Diane F. 2014. *Thought and Knowledge. An Introduction to Critical Thinking*. Wyd. 5. New York: Psychology Press.
- JAMES, William. 1897. „The Will to Believe”. W: William James. *The Will to Believe and Other Essays in Popular Philosophy*, 1–31. New York: Longmans, Green and Co.
- KAHNEMAN, Daniel. 2012. *Pułapki myślenia. O myśleniu szybkim i wolnym*. Tłum. Piotr Szymczak. Poznań: Media Rodzina.
- KISIELEWICZ, Andrzej. 2017. *Logika i argumentacja. Praktyczny kurs krytycznego myślenia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- KOMISJA EUROPEJSKA. 2020. Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego [...] w sprawie europejskiego planu działania na rzecz demokracji. COM(2020) 790 final. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0790>.
- MOORE, Brooke Noel, i Richard PARKER. 2021. *Critical Thinking*. Wyd. 13. New York: McGraw-Hill.
- NATIONAL EDUCATION ASSOCIATION. 2010. *Preparing 21st Century Students for a Global Society: An Educator's Guide to the "Four Cs"*. Washington, D.C.: Partnership for 21st Century Skills.
- Organisation for Economic Co-operation and Development. 2018. *The Future of Education and Skills: Education 2030*. Seria: *OECD Education Policy Perspectives*, nr 98. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/54ac7020-en>.
- PARLAMENT EUROPEJSKI. 2021. Rezolucja z dnia 11 listopada 2021 r. w sprawie Europejskiego Obszaru Edukacji: wspólne całościowe podejście (2020/2243(INI)). https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0452_PL.pdf.
- PRITCHARD, Duncan, Alan MILLAR i Adrian HADDOCK. 2010. *The Nature and Value of Knowledge: Three Investigations*. Oxford: Oxford University Press.
- PROUST, Joëlle. 2014. *The Philosophy of Metacognition: Mental Agency and Self-Awareness*. Oxford: Oxford University Press.
- RIGGS, Wayne D. 2003. „Balancing Our Epistemic Goals”. *Noûs* 37 (2): 342–352.
- RUGGIERO, Vincent. 2012. *Beyond Feelings: A Guide to Critical Thinking*. Wyd. 9. New York: McGraw-Hill.
- SIBONY, Olivier. 2021. *Popelnisz kosztowny błąd! Jak zwalczyć uprzedzenia poznawcze i podejmować lepsze decyzje*. Tłum. Paweł Kubicki. Poznań: Media Rodzina.
- STANLEY, Jason. 2005. *Knowledge and Practical Interests*. Oxford: Clarendon Press.
- THAGARD, Paul. 2000. *Coherence in Thought and Action*. Cambridge, MA: MIT Press.
- TWARDOWSKI, Kazimierz. 1965. „O tzw. prawdach względnych”. W: Kazimierz Twardowski. *Wybrane pisma filozoficzne*, 315–336. Warszawa: PWN.

- UNESCO. 2023. *Recommendation on Education for Peace and Human Rights, International Understanding, Cooperation, Fundamental Freedoms, Global Citizenship and Sustainable Development*. Paris: UNESCO. <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/recommendation-education-peace-and-human-rights-international-understanding-cooperation-fundamental>.
- VAUGHN, Lewis. 2022. *The Power of Critical Thinking. Effective Reasoning About Ordinary and Extraordinary Claims*. Wyd. 7. Oxford: Oxford University Press.
- WASILEWSKA-KAMIŃSKA, Ewa. 2016. *Myślenie krytyczne jako cel kształcenia na przykładzie systemów edukacyjnych USA i Kanady*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- WILLIAMS, Bernard. 1970. „Deciding to Believe”. W: *Language, Belief, and Metaphysics*, red. Howard E. Kiefer i Milton K. Munitz, 95–111. Albany: State University of New York Press.
- WILLIAMSON, Timothy. 2007. „Knowledge and Scepticism”. W: *The Oxford Handbook of Contemporary Philosophy*, red. Frank Jackson i Michael Smith, 681–700. Oxford: Oxford University Press.
- WORLD ECONOMIC FORUM. 2020. *The Future of Jobs Report 2020*. Geneva: World Economic Forum. http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2020.pdf.

EPISTEMOLOGIA JAKO TEORIA KRYTYCZNEGO MYŚLENIA ZARYS PROBLEMATYKI

Streszczenie

Krytyczne myślenie jest uznawane za kluczową kompetencję XXI wieku. Staje się ono szczególnie istotne wobec wyzwań, jakie niesie ze sobą era cyfrowa, oraz ze względu na charakter współczesnego rozwoju społecznego i gospodarczego. Teoretyczny namysł nad krytycznym myśleniem, który jest podstawą zrozumienia i kształtowania umiejętności praktycznych w tym zakresie, podejmują różne nauki, przede wszystkim logika, psychologia poznawcza i metodologia nauk. W artykule wskazuję na wkład, jaki może wnieść epistemologia w zrozumienie tego, czym jest krytyczne myślenie. Dlatego też opisuję to zagadnienie z uwzględnieniem zagadnienia wartości wiedzy, definicji wiedzy, problemu sceptycyzmu i struktur wiedzy, zagadnienia celu poznawczego, praktycznych uwarunkowań atrybucji wiedzy, problemu etyki przekonania, przede wszystkim kwestię odpowiedzialności epistemicznej i woluntaryzmu przekonaniowego. Na koniec wprowadzam pojęcie strategii epistemicznej oraz wskazuję na metapoznanie jako istotne dla krytycznego myślenia i odpowiedzialności epistemicznej.

Słowa kluczowe: krytyczne myślenie; epistemologia; wiedza; sceptycyzm; strategia epistemiczna; etyka przekonania

EPISTEMOLOGY AS THE THEORY OF CRITICAL THINKING: AN OVERVIEW OF THE ISSUES

Summary

Critical thinking is widely recognized as a key competence of the twenty-first century. It becomes particularly significant in the face of the challenges posed by the digital era and the nature

of contemporary social and economic development. Theoretical reflection on critical thinking, which underlies the understanding and cultivation of practical skills in this domain, is undertaken within various disciplines, most notably logic, cognitive psychology, and the methodology of science. In this paper, I highlight the contribution that epistemology can make to understanding the nature of critical thinking. Accordingly, I draw attention to issues such as the value of knowledge, the definition of knowledge, the problem of skepticism and the structure of knowledge, the aim of knowledge, the practical conditions of knowledge attribution, and the ethics of belief, particularly the questions of epistemic responsibility and doxastic voluntarism. Finally, I introduce the notion of epistemic strategy and indicate the significance of metacognition for both critical thinking and epistemic responsibility.

Keywords: critical thinking; epistemology; knowledge; scepticism; epistemic strategy; the ethics of belief